

УДК 37.035.4:321.64

Іванов М.С., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили

Іванов Микола Семенович – кандидат політичних наук, доцент. На викладацькій роботі з 1982 року. Нині докторант Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Основний напрямок наукових досліджень – проблеми політичної освіти та ідеологічних орієнтацій різних соціальних груп в сучасних історичних умовах. Автор близько 60 наукових публікацій.

Роль політичної освіти у формуванні комуністичної політичної системи Радянського Союзу

Стаття присвячена проблемі впливу системи політичної освіти на формування тоталітарної політичної системи Радянського Союзу та вивченню шляхів подолання її стереотипів в сучасному суспільстві, яке йде по шляху демократизації.

The article is dedicated to a problem of influencing of a system of political education on formation of a totalitarian political system of the Soviet Union and analysis of ways of overcoming of his stereotypes in modern Ukrainian society, which one goes on a path of democratization.

XX століття ознаменувалося появою такого соціально-політичного та духовно-психологічного явища, як тоталітаризм, значення в історії світової цивілізації якого важко переоцінити. Чи не вперше людству вдалося створити такий потужний державний механізм, який міг би не лише самостійно управляти поведінкою людини, але й так безроздільно володіти її розумом та свідомістю, позбавивши особистість власного “Я” і повністю підпорядкувавши його державі.

І хоча український народ з розпадом СРСР цілеспрямовано ступив на шлях демократії з її гуманістичними цінностями, основу яких становлять права і свободи людини, деякі елементи тоталітарної політичної свідомості і досі залишаються в свідомості багатьох людей, стаючи суттєвою перепоною на шляху до комплексного розвитку суспільства в усіх сферах його життє-

діяльності. Тому і постає реальна необхідність ґрунтовного дослідження тоталітаризму, перш за все, як духовно-психологічного явища і, зокрема, процесу конструювання відповідного типу особистості, що допоможе подолати тоталітарні архетипи нашої свідомості. Саме цим пояснюється актуальність дослідження проблем ролі і місця системи політичної освіти в радянському суспільстві.

Певним підтвердженням важливості вивчення вказаних аспектів є той факт, що взаємозв'язок політичного розвитку і політичного виховання досліджувався починаючи ще з античних часів. Класики філософської думки протягом багатьох сторіч намагалися розкрити механізм взаємодії політичних процесів з типом громадянина, його культурою, які зароджувалися в надрах попереднього державного устрою [1-2]. Осо-

бливо актуальними вказані проблеми стали в новітній період історії, коли загострилися протиріччя між тоталітарними політичними системами, актуалізувалися проблеми забезпечення їх демократичної трансформації та стабілізації. Західна політична думка відгукнулася на ці виклики потужною низкою наукових досліджень [3-11], які сьогодні є основою вивчення проблем формування сучасної громадянської культури в українському суспільстві.

На жаль, проблеми формування сучасної громадянської культури засобами політичної освіти поки що не знайшли гідного місця серед досліджень вітчизняних дослідників, але можна бачити тенденцію зростання уваги до вказаної проблеми. Головним чином, це проявляється в активізації дослідження питань формування системи громадянської освіти та механізмів політичної соціалізації в сучасній Україні [12-16].

Новітня доба стала часом, коли людство зіштовхнулося з якісно відмінними явищами масової самоорганізації, які призвели до формування небачених соціальних систем. Слід зауважити, що в умовах переходу до функціональної епохи саме поняття “система” по відношенню до суспільства і політики втрачало звичне класичне розуміння. Ален Турен з цього приводу зазначає, що “...система стала розумітися як сукупність правил та примусів, які індивід повинен навчитися, скоріше використовувати чи обминати, ніж поважати... Зі свого боку, діючий індивід не був вже громадянином чи працівником, а особистістю, членом первинних спільнот, які прив’язані до культурної традиції” [17, с. 15]. Вже в цьому протиріччі функціональності та соціально-політичної гомогенності ми бачимо компенсаторне завдання політичної освіти і громадянського виховання.

На цьому етапі соціальне поглинається політикою, яка приймає дві протилежні форми. З одного боку, форму тоталітарної влади, яка поглинає соціальне життя, з іншого – форму груп тиску й апаратів рішення, які стикаються на політичному ринку.

Таким чином, у зазначений період закладаються умови для протистояння двох систем – тоталітаризму та демократії. Навіть поверхневий аналіз історичного розвитку тоталітарних утворень дозволяє звернути увагу на той факт, що керівництво держав такого типу надзвичайно велику увагу приділяло питанням формування відповідної свідомості і поведінці своїх громадян.

Надзвичайно важливим завданням тоталітарних політичних систем є впевнення своїх членів в тому, що існуючий лад є реальним втіленням справедливого, найбільш досконалого суспільства, яке має на меті захист та реалізацію інтересів всього народу, а сама держава і її влади підпорядковані цим завданням. Це необхідно для збудження ентузіазму населення та їх мобілізації на досягнення ідеалів, висунутих прийнятими ідеологічними доктринами. Безумовно, на такого роду впевнення націлена вся дійсність тоталітарних суспільств, але чи не найважливішими її інструментами все ж таки є система освіти і виховання. Саме визначенню їх змісту і завданням з самого початку спроб втілення тоталітарних політичних доктрин приділялася надзвичайно велика увага. Підтвердженням цього є той факт, що аналіз джерел та літератури з питань освіти дозволяє нам відтворити процес творення “нових” суспільств.

Не торкаючись у цілому проблеми феноменології тоталітаризму, ні його модифікацій, торкнемося лише стану цієї квазіполітичної освіти як найважливішого компонента в підтримці тоталітарної системи. Головна увага в даній статті буде приділена питанням вивчення досвіду політичної соціалізації освітніми засобами в умовах тоталітарного суспільства і дослідженню шляхів оптимізації процесу поширення політичного знання в умовах розбудови демократичних політичних систем. З цією метою здійснюється аналіз застосування політичної індоктринації в тоталітарних системах, які мали відмінне ідеологічне наповнення. Головним чином, це стосується вивчення ролі політичної індоктринації в часи існування Радянського Союзу. При цьому автор не ставить собі за мету викриття “злочинних задумів” керівництва цієї держави, а намагається якомога реальніше зрозуміти причини виникнення відповідного становища та пояснити механізм впливу політичної індоктринації на політичний процес в умовах такого типу політичних систем. Це дозволить нам більш точно визначити рецидиви тоталітарного минулого в сучасному політико-дидактичному процесі і відповідно буде сприяти їх подоланню.

Звертає на себе увагу та обставина, що після утворення Радянського Союзу політичний режим, який в ньому складався, не міг скористатися звичним механізмом політичної соціалізації. Революція остаточно ставила хрест на минулому, що нещадно ганьбилося у всіх його проявах

– в політиці, економіці, соціальній структурі, релігії, праві, мові, культурі, історії, як, втім, і в конкретних носіях, включаючи і старше покоління – батьків, вчителів у тому числі. У вихідній точці нової ери, коли традиція як фундамент для соціалізації була штучно перервана, “тектонічний розлам” між епохами заповнив тоталітарний міф. На його основі будувалося принципово нове суспільство і принципово нова людина. У цих умовах індоктринація виглядає як один із провідників даного міфу в маси.

Р. Пайпс пише: “Ідея народної освіти в Радянському Союзі набрала характер не стільки навчання, скільки виховання, іншими словами, формування особистості, і в цьому процесі брали участь всі державні інститути – від профспілок до Червоної Армії, однією з головних задач яких було виховання громадян у дусі комунізму. Процес був розгорнутий з таким розмахом і інтенсивністю, що одному з іноземних спостерігачів Радянська Росія 20-х років показала одну великою школою” [18, с. 380].

Р. Арон, аналізуючи радянський тоталітаризм, задається питанням: чи це деспотизм вождя, чи різновид іманентного всім революціям терору й обмежень не тільки супротивників, але і сподвижників? [19, с. 212-256]. На нашу думку, терор можна частково пояснити як революційну заданість тоталітарної системи і протидію спробам повернення до розірваних традицій. Цьому ж завданню, в менш кривавій формі, повинна була слугувати і індоктринація, конструюючи параметри і цілі тоталітарного світу.

В Радянському Союзі на ранніх етапах його розвитку склалася так звана система комуністичного виховання населення. Видається, що найповніше і найлаконічніше визначення її сутності дав Василь Сухомлинський, який написав велику кількість праць, присвячених саме комуністичному вихованню. В одному зі своїх творів він пише: “...Людина не повинна чинити за велінням совісті, найголовнішим спонукачем її сумління має бути комуністичний ідеал” [20, с. 118].

Зазначена формула передбачає низку елементів системи комуністичного виховання. До них слід віднести: самого індивіда з його моральними кондиціями та його самовиховними потенціями, поведінку індивіда у різних сферах життя, комуністичний ідеал, що мав би бути “найголовнішим спонукачем сумління”. Дещо прихованим, але сам собою зрозумілим виступає ще один елемент – ідеологія, яка репрезентувала

зв'язок між людиною і комуністичним ідеалом. Кожен з цих чотирьох елементів має в структурі своє чітке місце.

Між людиною та ідеалом комунізму працювала ідеологія. В комуністичній системі виховання вона посідала головне місце і користувалася великою увагою. Ціла низка предметів – “Основи марксизму-ленінізму”, “Науковий комунізм”, “Історія КПРС”, “Історичний матеріалізм”, “Діалектичний матеріалізм”, “Науковий атеїзм”, “Політекономія” тощо – розроблялися і викладалися у навчальних закладах різних рівнів. Головна мета цих “ідеологічних” предметів полягала в тому, щоб розкрити зміст і утвердити віру в реальність комуністичного ідеалу. При цьому ідеологія не вникала у зміст окремих видів виховання. І, будучи чинником впливовим, все ж носила щодо дидактичної практики певною мірою зовнішній, автономний характер.

Величезну роль у становленні системи політичної індоктринації в умовах становлення тоталітарного режиму в Радянському Союзі відіграв процес подолання неписьменності. Для її подолання постала проблема введення обов'язкової загальної освіти. У 1930-1932 рр. в школах лікнепу навчалось понад 30 млн. осіб [21, с. 41]. У 1931 році ЦК ВКП(б) приймає рішення повернути старі, засуджені після Жовтневої революції методи освіти, уроки, навчальні предмети. У школу, переповнену “ворожим елементом”, партія направляє “досвідчених партпрацівників” і комсомольців. У 1932 році всі експерименти у сфері навчальних програм проголошуються “лівим ухилом” і “прихованим троцькізмом”. У школах вводиться “твердий розклад”, “тверда дисципліна” і ціла низка покарань, аж до виключення.

Процес ідеологізації спрямовувався не тільки на підростаюче покоління, а на все населення. З цією метою інтенсивно розроблялися різні методи і форми політичного навчання дорослих – від лекцій партпрацівників до цілих “університетів марксизму-ленінізму”, мобілізувалися всі можливі чинники виховання – гуманітарні предмети, преса, наочна пропаганда, піонерські, комсомольські і партійні організації.

Практично є всі підстави твердити, що з перших років становлення радянської влади в Україні склалася достатньо потужна система політичної освіти, головним завданням якої стало за всяких обставин і всяких умов пропагувати комунізм.

Вже восени 1920 року В. Ленін у промові на нараді в справах політичної освіти зазначив, що “ми на всій лінії своєї просвітньої діяльності не можемо стояти на старій точці зору про аполітичність просвіти”, і через декілька днів після цієї промови Леніна, як свідчить А. Іванівський у своїй статті “Етапи і перспективи масової комуністичної освіти”, “а саме 12 вересня 1920 року, було видано декрет, за яким у складі народних комісаріатів освіти утворилися Головні комітети політичної освіти (Головполітосвіти). Це було організаційне оформлення органу державної пропаганди комунізму” [22, с. 64].

Головполітосвіт мав своїм завданням кожну форму позашкільної освіти зв'язати з політосвітою, навіть ліквідація неписьменності будувалася на цій самій zasadі: “Навчання технічної грамоти “необхідно сполучати” з основними політичними питаннями” [23, с. 257].

Слід підкреслити, що в часи становлення радянської влади та зміцнення тоталітарних порядків всі форми позашкільної освіти, ще в більшій ступені ніж сама шкільна освіта, несли на собі відбиток певного політичного світогляду, як цього вимагала правляча партія. Ось які “нові” завдання політосвіти накреслив Микола Скрипник у своїй доповіді на Всеукраїнському з'їзді сільських політосвітробітників: “Політосвітробота мусить і повинна поглибити класовий пролетарський світогляд серед трудящих мас, – а це визначає, що до плану своєї роботи вона мусить внести боротьбу з ідеалістичним світоглядом, боротьбу з релігією, яка є основою цього світогляду, боротьбу зі старим побутом та забобонами, що зв'язані з ним. І, врешті, політосвітробота мусить також і повинна відмовитися від позицій “аполітичності”, “культурництва”, а вся вона мусить бути просякнута питаннями соціалістичного будівництва” [24, с. 155-156].

Головними осередками політосвітньої роботи на селі в 20-х роках ХХ ст. в Україні стає селянський будинок (“сельбуд”) та хата-читальня як нижча форма селянського будинку, а в місті – робітничий клуб. У колективних господарствах центром політосвітньої роботи стає будинок колективіста.

В клубах і в селянських будинках значна увага приділяється організації мітингів, живої газети, політичних судів (“політсудів”), вистав, кіно, радіо. Все це, зрозуміло, підпорядковано основній політосвітній ідеї.

Поруч з клубами, селянськими будинками, будинками колективіста, хатами-читальнями існує велика мережа червоних кутків на підприємствах, “радгоспах” і “колгоспах”. Слід звернути увагу на той факт, що кількість політосвітніх установ в 20-х – 30-х роках помітно зростала, що дозволило охопити такого роду роботою практично все населення.

Органічною частиною цих осередків була так звана політосвітня бібліотека або читальня. Їх число постійно і стрімко зростало. Так, лише з 1925 року по 1933 рік кількість політосвітніх бібліотек зросла майже вдвічі і складала в Україні 11262 установ такого типу [25, с. 62].

Слід сказати, що політосвітня робота бібліотек в часи тоталітаризму була тісно поєднана з книговидавничою політикою. Насамперед влада зосередила всю видавничу й книжкову справу в своїх руках і з цією метою утворила Всеукраїнське Видавниче Товариство – “Всевидаст”, яке стало монополістом видавничої справи та органом розподілу літератури як нової, так і раніш виданої, яка опинилася в розпорядженні “Всевидасту” внаслідок реквізиції цієї літератури в кооперативних і приватних видавництвах і книгарнях та приватних бібліотеках.

Поряд зі зростанням числа книжкової продукції потрібно відзначити, що головним чином вона за своїм змістом стає важливим засобом політичної індоктринації та була спрямована на конструювання нової політичної реальності. Для підтвердження цієї тези наведемо дані про видавництво книжкової продукції за її тематичним спрямуванням в 1931 році. З усього числа виданих книжок 33,7% складає суспільно-політична література, 6,6% – технічна, 4,1% – агротехнічна, 17,6% – точні науки, 21,7% – мовознавство, 9,3% – художня література, 1,9% – медична література і 5,1% – інші видання [26, с. 11]. З цих даних бачимо, що книжкову продукцію було скеровано головним чином на пропаганду соціалістичного будівництва та комунізму.

Окремо слід зазначити, що серед літератури, яка видавалася, особливе місце у “внутрішній роботі” тоталітарної індоктринації належало підручникам всіх рівнів системи освіти. Вже в 20-х роках ХХ ст. методисти багато працювали над створенням підручників нового типу, які відповідали б тогочасним завданням і методам освіти. З цією метою видавалися окремі праці, присвячені проблемам змісту і побудови підручника, у часописах точилася жвава дискусія з означеної теми.

Використання уроків, підручників як засобів індоктринації починалося з першого класу. Радянські букварі 30-х – 50-х років ХХ ст., крім того, що вони були першим посібником з розвитку мови та логічного мислення у дітей, були ще й засобом для отримання орієнтації того, хто входить у політичний світ. В умовах ліквідації неписьменності дорослих, яка співпала з новим витком загострення класової боротьби, ази викладання письма поєднували з базовими політичними установками ВКП(б).

З психологічної точки зору це був вірний крок. По-перше, навчання велося в колективах, які були відірвані від “класово неприйнятної середовища”. По-друге, отримання влади над писаним словом людиною сприймається гостро та образно. По-третє, оволодіння письмом як підкріплення в соціалізації створювало перспективу успішності намічених партією перетворень. По-четверте, кожний урок закінчувався конкретними гаслами. Достатньо швидко текст букваря стає мілкішим, а політичні проблеми складнішими: для чого треба здавати молоко на молокозаводи, хліб місту, що дає будівництво заводів. Вірогідно, такий буквар можна за всіма підставами назвати “Самим коротким курсом історії ВКП(б)”.

Можна заперечувати ефективність самої головної мети ліквідації неписьменності, але інструментом для досягнення політичних цілей вона була безсумнівно. Матеріал букваря – це своєрідна логіко-семантична “лійка”, в якій букви і звуки, що склалися в слова, прості жанрові оповідання, які включали базові політичні поняття та сенсові програми, покликані в підсумку сфокусувати увагу на головній темі, виступити своєрідним гіпертекстом, який створював своєрідний “нелінійний лабіринт, своєрідну картину світу, потрапивши в який одного разу, вийти з якого набагато важче, ніж може здатися на перший погляд” [27, с. 70].

Важливою формою політичної освіти, спроектованою з усього радянського суспільства, була політінформація. Вперше індивіди з даною формою індоктринації зустрічалися на ранніх ступенях шкільної освіти. “Однією з розповсюджених і діючих форм політичної освіти, застосовуваних у шкільній практиці, є політінформація як оперативний засіб пропаганди знань про внутрішню і зовнішню політику КПРС і Радянської держави” [28, с. 9].

Система політичного інформування охоплювала широкі кола дорослого населення через

діяльність агітколективів, груп політінформаторів, лекторів партійних комітетів та товариства “Знання”. Так, в 1978 році в Україні політичне інформування здійснювали 49,2 тис. агітколективів, 44,3 тис. груп політінформаторів, які об’єднували 718,8 тис. агітаторів, 343,8 тис. політінформаторів, 687,2 тис. лекторів [29, с. 147-151].

Важлива роль у справі політичного виховання в умовах радянської тоталітарної системи належала вищій школі. Підготовка фахівців вищої кваліфікації і за своєю організацією і за змістом була пронизана рисами політичної індоктринації. Українська влада вже в перші роки свого існування відкрила низку нових вищих навчальних закладів, які, крім фахових завдань, несли на собі тягар ідеологічних штампів та обов’язків формувати індивідів із визначеними діючим режимом якостями.

Розширення системи освіти на різних рівнях сприяло формуванню радянської інтелігенції. У 1939 році, за словами В. Молотова, її чисельність складала 9,6 млн. осіб [30, с. 310]. Взагалі ж, радянська система вищої освіти характеризувалась свідомим розривом з традиціями як російської, так і європейської систем освіти.

Матеріалістично-діалектичний метод Маркса – Леніна – Сталіна визнавався за єдино науковий метод. Все те, що не відповідає цим вимогам, кваліфікується як шкідливе відхилення зі шляху ідеологічного фронту робітничого класу, яка стоїть під проводом комуністичної партії. Кожний науковий працівник, який допустився в своїх працях будь-якого відхилення від марксистсько-ленінського методу, повинен шляхом самокритики, “безстрашного викриття своїх власних помилок” позбутися впливу “буржуазних теорій” та стати свідомим активним будівником безкласового соціалістичного суспільства. До наукової праці прикладають ті самі способи організації, яких комуністична партія вживає в сільськогосподарських і промислових підприємствах (колективізм, вироблення плану п’ятирічки, соціалістичне змагання і т.п.).

Як вже зазначалося, в період тоталітарного ладу в Україні не могло бути жодної освітньої установи, яка не відповідала б основному завданню – готувати громадян з комуністичним світоглядом, і з цього погляду всі школи та освітні установи були партійними, все ж таки, крім того, режимом були створені спеціальні партійні школи – від нижчих до вищих, які ставили своїм завданням готувати вчителів з суспільствознав-

тва, агітаторів і пропагандистів комуністичної партії.

До цих шкіл в 20-х – 30-х роках ХХ ст. в Україні належали “радянські партійні школи” (радпартшколи), технікуми комуністичної освіти, комуністичний університет ім. Артема в Харкові та Всеукраїнський інститут комуністичної освіти в Харкові.

З 1925 року почав свою роботу Всеукраїнський інститут комуністичної освіти в Харкові. Спочатку він існував як факультет політичної освіти при Харківському Інституті Народної Освіти, а з 1929 року був перетворений на самостійний Інститут політосвіти.

На протязі всього “соціалістичного” шляху в Радянському Союзі, і в Україні зокрема, відбувався процес чисельного зростання установ, які безпосередньо здійснювали політичну індоктринацію, та вироблялися нові її форми. Якщо спертися на дані одного з довідників, то в 1982 році – своєрідного апогею розвитку індоктринаційного процесу – в Україні налічувалося 100935 шкіл, семінарів, університетів, до яких були залучені 2429353 слухачів лише в системі партійного навчання [31, с. 133].

Цілком очевидно, що після ХХ з’їзду індоктринація поступово втрачає свою ефективність. Для досягнення видимих результатів доводиться витратити більше коштів і енергії, а іноді і просто відноситися до процесу політичної освіти і виховання формально. Результати цього процесу стали очевидними після того, коли покоління 50-х стали ведучою соціальною когортою в 90-ті

роки ХХ ст. Імовірно, не випадково, що саме дане покоління цілком терпимо сприйняло зміни, зв’язані з перебудовою і демократизацією.

У завершення слід зазначити ще і те, що в результаті комплексного впливу політичної системи діти в СРСР, як показали дослідження Юрія Бронфенбреннера, на відміну від своїх однолітків у США й Англії, були менше піддані впливу такої агентури політичної соціалізації, як групи ровесників, а більше ідентифікували себе зі стандартами поведінки дорослих. І навпаки, групи ровесників у СРСР підсилювали підпорядкування нормам настільки, що допомагали контролювати молоду особистість [32, с. 99]. Це можна вважати безсумнівним успіхом радянської системи: від використання молоді як засобу боротьби зі старим світом, вироблення правил підпорядкування (на рівні автоматизму) ідеї і її носіїв до такого ж автоматично-інструментального контролю за особистістю в групі, що послідовно переминають один одного на сцені радянської історії вікових когорт.

В цих умовах, як ми відзначали, особливу роль грав початковий етап індоктринації, як у житті всього суспільства, так і окремої особистості. Задача їхньої переробки була зведена в ранг найважливішої партійно-державної і продовжувалася довгі десятиліття, тому робота з подолання наслідків індоктринації (і це показав досвід Німеччини) не може бути долею тільки окремих чи ентузіастів партикулярних проектів в області освіти.

Література

1. Платон. Государство // Платон. – Собр. соч. в 4 т. – Т. 3. – М., 1994.
2. Монтескье. О духе законов. – Ч. 1. – Кн. 4. О том, что законы воспитания должны быть в соответствии с принципами образа правления. – СПб., 1990.
3. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122-134.
4. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст, 1993.
5. Даль Р.А. Полиархия, плюрализм и пространство. Последствия исторических сдвигов, связанных с изменением пространства // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. II. Зарубежная политическая мысль. ХХ в. / Ред. Т.А. Алексеева и др. – М., 1997.
6. Дарендорф Р. После 1989. Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе. – М., 1998. – 347 с.
7. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. – М., 1997. – 32-4 с.
8. Луман Н. От полицейского государства к правовому государству // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. II. – М., 1997. – 439 с.
9. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна // Полис. – 1992. – № 1-2.
10. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5.
11. Турэн А. Что означает демократия сегодня? // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. II. – М., 1997 та інші.
12. Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді // Постанова президії Академії педагогічних наук України від 19 квітня 2000 р. Протокол № 1-7/4-49.
13. Васютенський В. Про особливості електорального самовизначення громадян України // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 37-41.
14. Васьютін О. Політична соціалізація молоді в сім’ї і становлення політичної психології індивіда // Людина і політика. – 2000. – № 5. – С. 67-71.
15. Шахтемірова О. Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 24-27.
16. Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 28-32 та інші.
17. Турэн А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – М.: Научный мир, 1998. – 236 с.
18. Пайпс Р. Россия при большевиках. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – 662 с.
19. Арон Р. Демократия і тоталитаризм. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
20. Сухомлинський В.О. Вибр. твори в 5-ти томах. – К. 1976. – Т. 1. – С. 118.
21. Всемирная история: В 24 т. – Т. 22. Канун II мировой войны / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Мн., 1997. – 720 с.

22. Комуністична Освіта. – Ч. 10. – К., 1932. – 135 с.
23. Порадник політосвітньої роботи. Ч. 1. Збірка статей за редакцією М. Волобуєва. – Харків, 1927. – 267 с.
24. Всеукраїнський з'їзд сільських політосвіт робітників // Шлях Освіти. – 1930. – Ч. 1-2. – С. 155-156.
25. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. – Харків: Вид. Центрального статистичного управління, 1927. – 101 с.
26. Радянський Книгар. – Ч. 31. – 1932. – С. 56-72.
27. Руднев В.П. Словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 1997. – 384 с.
28. Сорокина Т.В. Политинформация в начальной школе // Начальная школа. – 1988. – № 11. – С.9-14.
29. Коммунистическая партия Украины в цифрах. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 189 с.
30. XVIII съезд ВКП(б): Стенографический отчет. – М., 1939. – 654 с.
31. Коммунистическая партия Украины в цифрах. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 189 с.
32. Див.: Nathan J.A., Remy R.C. Comparative Political socialization: A Theoretical Perspective // Handbook of Political Socialization. Theory and Research / Ed. by Stanley Alien Renson. – N.Y; London, 1977. – P. 99.

Надійшла до редколегії 14.05.2004 р.